

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА

Віра Ільченко

м. Київ, Інститут педагогіки

НАПН України

У статті розглянуто виховний потенціал моделі освіти стійкого розвитку «Довкілля» в аспекті патріотичного виховання учнів. Доведена необхідність залучення дітей до національного життєствердного образу світу, зокрема до таких його елементів, як образи-символи, архетипи, міфологеми, цінності.

Ключові слова: освіта стійкого розвитку, модель освіти «Довкілля», національний життєствердний образ світу, українознавство.

The article considers the educational potential of the model of sustainable development "Dovkillya" in the aspect of patriotic education of pupils. The necessity of involving children in the national life-affirming image of the world, in particular on such elements as images-symbols, archetypes, mythological values, values, is proved.

Key words: education of sustainable development, educational model "Dovkillya", national life-affirming image of the world, Ukrainian studies.

Проблема патріотичного виховання учнів актуальна впродовж існування освіти. Педагоги моделі освіти сталого розвитку «Довкілля» вбачають один з аспектів розв'язання її у процесі формування у дітей життєствердного національного образу світу під час вивчення природознавчих курсів, в першу чергу, системи курсів «Довкілля»:

«Запитую довілля» (1-2 кл.);

«Спостерігаю довілля» (3 кл.);

«Досліджую довілля» (4 кл.);

«Пояснюю довілля» (5 кл.);

«Вивчаю основні системи довілля» (6-9 кл.);

«Взаємодія з довкіллям» (10-11 кл.).

Особливістю цих курсів є те, що вони стимулюють дітей до оволодіння здатністю оперувати загальними закономірностями природи (збереження, спрямованості процесів до рівноважного стану, періодичності процесів у природі) під час пояснення явищ природи, проведення спостережень, досліджень у довкіллі (під час систематичних уроків серед природи), під час систематизації знань, моделювання свого життєствердного образу світу. Образ світу – особистісно значима система знань учня про світ, виховний пункт і результат всякого пізнання дійсності і взаємодії з нею.

Цілісна освіта дає можливість учням конструювати життєствердний образ світу, фактологічна (нині діюча) – агресивний або деструктивний образ світу.

Для патріотичного виховання важливо залучати дітей до взаємодії із національною моделлю світу. В моделі ОСР «Довкілля» це забезпечується найбільшою мірою на уроках серед природи, які проводяться по можливості відповідно до визначних дат (свят) народного календаря.

Модель світу — цілісна система понять і уявлень, що містить «образ світу» і зразки пристосувальної діяльності, необхідні для організації поведінки. У процесі індивідуального розвитку людини від рівня організму до рівня особистості відбувається перехід від несвідомих форм уявлення світу і, відповідно, поведінки, до складних, комплексних, що формуються при свідомості. Цей процес можна назвати переходом від природи до культури.

Організм — основа для формування особистості: нові структури, що відповідають рівневі особистості, надбудовуються над більш древніми, причому це відбувається одночасно в матеріальному просторі мозку й ідеальному просторі людської суб'єктивності.

Для етносу модель світу може бути виявлена, якщо заглибитися у проблеми, важливі для життя і виживання, збереження етнонації, в архетипи,

які заковані етносом у лінгвістичних формах, символах, міфологемах, релігійних ритуалах, звичаях, традиціях, у грі тощо, які відтворюють етнонаціональні цінності й орієнтації. Досліджуючи напрями створення моделі освіти, потрібно орієнтуватися і на аксеологічний аспект, який дає змогу визначити й обґрунтувати ціннісні для етнонації наскрізні, життєствердні, суголосні з архетипними структурами проблеми-універсалії, що розкриваються в національних символах і міфах. Крім того, проблемний, ціннісно-символічний підхід до етнології уможливує розгляд освіти у єдності не тільки філософських і наукових ідей, а й релігійних вірувань, повсякденного досвіду етносу [6].

С. Б. Кримський, розглядаючи архетипи в загальнокультурному плані, вказує на універсальні архетипи істини, добра, краси. Своєрідність української культури С. Б. Кримський ілюструє на прикладах архетипів слова, етичної цінності індивідуальності, «філософії серця», софійності світу та родинного статусу, природи тощо [4].

Виявлення колективної природи підсвідомого дає змогу описати ту частину психічного життя індивіда, яка є основою його свідомого, культурного існування, і водночас виявити риси сучасної дійсності, укорінені в підсвідомому з незапам'ятних часів. Архетип виростає не із форм, фігур чи істот, що об'єктивно існують, а з образів, які є в глибині людського духу. К. Г. Юнг користується терміном «архетип» для позначення тих універсальних символів, які найбільш стабільні і дійові, яким властиві характерні максимальні потенціали для психоаналітичної еволюції і які вказують на напрями розвитку від нижчого до вищого.

За висловом Юнга, символи, «як правило, використовуються для вираження «вічних істин», хоча, стверджує він, «символічним є таке слово чи образ, значення якого не піддається точному визначенню або поясненню». На думку вченого, архетип виявляється в тенденції формування уявлень навколо

однієї центральної ідеї. Уявлення можуть значно відрізнятися деталями, але ідея, що лежить в основі, залишається незмінною.

У давні часи світоглядні основи міфопоетичної картини світу породили символіку світобудови. Уявлення наших пращурів про роль енергії у процесах космотворення, космологічні мотиви в українській обрядовості, фольклорі й орнаменті стали основою образно-символічної системи українознавства.

Відлуння слов'янської космогонії (неба, води, сонця, вогню тощо), сонцепоклоніння зберігаються упродовж століть в обрядах святкових дійств. Про світотворчі образи-символи — явір, вишню, вербу, калину, дуб; про моделі світу — яйце, горошину, зернятко, яблуко, рукавичку; про опікунів-предків — Діда, Оха, Бабу, Вогонь, Сонце розповідається в українських світотворчих казках: «Яйце-райце», «Курочка ряба», «Рукавичка», «Ох», «Анна Престоянна», «Дідо-Всевідо», «Золотий черевичок», «Як Іванко до Сонця ходив», «Про золоту гору», «Про гору, що верхом сягала неба» тощо [6; 8].

Дослідники українознавства до символів, що презентують українську спільноту, відносять жовто-блакитні кольори, тризуб, символіку першопредків (коза, лелека, сокіл, сова, риба, в'яз, бук, берест, дуб, явір, липа, смерека, тополя) тощо. Ці символи — архетипи української ментальності — є споконвічними. Жовто-блакитні барви і трійця (тризуб) — представницькі знаки українців, культуротворчі основи всього українського буття: від народної обрядовості до філософського вчення українського Сократа Григорія Сковороди про дві натури і три світи. У космологічних українських міфах блакитний колір — символ неба, жіночого начала, а жовтий — символ вогню (сонця, світла) — чоловічого начала, природи. Їх гармонійне поєднання, злиття в уяві наших далеких пращурів відображало початок життя на землі [6].

Серед архетипів, символів як важливих чинників консолідації етносу, нації важливу роль відіграють міфи, міфологеми, міфологія загалом. Міф — сукупність оповідей, що формують певне уявлення про світ.

Міф розглядається не як літературний жанр, а як своєрідна форма свідомості, що принципово відрізняється від наукового осмислення дійсності. Міф — прагнення людської свідомості до цілісності, для створення якої не знаходилося об'єктивних основ.

Міфологія українського народу, як і інших народів, має міфи про виникнення Всесвіту, походження і властивості об'єктів і явищ природи, походження людського роду, окремих народів, про скінченність і загибель світу. Міфи, пов'язані з господарством, передавали від покоління до покоління практичні навички видобування вогню, виплавлення металу, виготовлення гончарного й іншого посуду тощо. У міфологічній свідомості наших предків є міфи, які відповідають на питання: хто ми? З-поміж таких — міфи про походження етносу у просторі й часі, міграцію і спорідненість предків, «золотий вік», монголо-татарське іго, турецьку, польську неволю, російське панування, мандрівника без батьківщини тощо. Як указує К. Леві-Строс, міфологічне мислення таке ж «хороше», як і наукове. Міфологічне мислення давало людині змогу зрозуміти ті чи інші явища, оскільки людина включала їх у цілісність. Створюючи зміст освіти, необхідно аналізувати архетипи, символи, міфологеми, які входять у модель світу дитини з молоком матері, щоб у шкільному житті продовжувалося формування моделі світу вже на науковій основі, включаючи основні цінності, що є ядром моделі світу етносу.

У найширшому розумінні будь-яке явище, що має особистісне, соціальне чи культурне значення, є цінністю. Цінності є частиною світогляду соціальних спільнот, способом реакції груп на різні соціальні ситуації. Вони виступають як позитивна чи негативна оцінка будь-якого предмета або явища, а також як критерій, стандарт, на основі якого відбувається така оцін-

ка і на підставі якого індивіди й групи виправдовують чи захищають обраний тип поведінки.

Основа образу світу – архетипи, міфологеми, символи, універсалії, цінності — конкретизувалися у правилах поведінки, забобонах, звичаях, прикметах, приказках, казках, піснях, замовляннях, колядках, щедрівках тощо.

У цих доступних сприйняттю молодого покоління настановах зберігалися «правічні знання про довкілля, утаємничилися регулятивні можливості людини впливати на перебіг природних подій і процесів. Так само на засадах взаємоповаги і мудрості ґрунтувалося традиційне українське природокористування: воно містить чимало повчального для нинішніх «підкорювачів та перетворювачів природи»» [5].

Філософська і релігійна система знань праукраїнців формувалася тисячоліттями не як щось самодостатнє і ортодоксальне: вона гармонійно розлита в самій природі народу — у його побуті, звичаях, піснях, характері і, найголовніше, — ставленні до землі. Прадавній світогляд наших попередників відображений у казках, обрядових та календарних піснях, орнаментиці писанок, вишивки та розпису. Образи сутностей Буття, символи його начал, закономірностей світобудови просвічуються в кожній із цих форм правідань, празнань то більш, то менш виразно, з різною мірою конкретизації і узагальнення. І все ж основні символи космотвору, аналоги яких знаходимо в культурах багатьох древніх народів, — шумерській, єгипетській, індійській, китайській, культурі майя, інків, ацтеків та інших, — однозначно прочитуються в різних формах нашої прадавньої світоглядної системи. Це — символи первинних начал Буття — води і вогню, материнського і батьківського.

Повторюваний рух і внутрішній спокій відбито в народному календарі як найвищому законі буття. Пробудження природи після тривалого зимового сну, під час якого потужна енергія акумулювалася в землі, готуючи коріння

дерев до росту крони, — ці закономірності кругообігу життя символічно зображалися у формі спіралі на великодніх пасках, писанках, імітувалися так званім «кривим» танцем гаївкових забав. Життя розвивається, повторюючись. Повторюваність руху є умовою вічності існування об'єктів. Рух народжує життя [8]. Передрозуміння загальних закономірностей природи пронизує не тільки народний календар, а і народні правила поведінки для дітей, що містяться у приказках, примовках, казках, піснях, звичаях. Виконуючи правила, дитина єдналася з природою, пристосовувалася до світу, ставилася до нього як до вічного джерела сили, здоров'я, зберігаючи це джерело для наступних поколінь. Правила поведінки продукували збереження себе, свого роду, свого середовища життя.

Життєствердними ідеями пронизаний «образ світу» українського народу, ці ідеї втілені у філософії Г. С. Сковороди, Г. П. Юркевича, у педагогічних системах Л. І. Зизанія, К. Д. Ушинського, Г. О. Соколянського, Я. Ф. Чепіги, С. Ф. Русової, В. О. Сухомлинського, М. О. Остроградського, С. А. Подолинського, В. І. Вернадського, М. Г. Стельмаховича та інших українських мислителів і педагогів. Про вплив національного образу світу на логіку наукового дослідження писав відомий дослідник гуманітарного потенціалу природознавства Г. Д. Гачев [1].

Щоб дитина проектувала модель світу, створену своїм народом, на власну поведінку, образ світу, який формується у її шкільному житті, має базуватися не тільки на сучасній науковій картині світу, а й на моделі світу етносу. Зміст освіти повинен враховувати образи, уявлення, що утримувалися в образі світу етносу і були його основою впродовж віків. Зокрема, для українського етносу це були уявлення про «зв'язок всього з усім», «цілісність світу», «повторюваність станів середовища життя», «перетворення енергії», «збереження і перетворення води», «збереження життя у всіх його проявах», «вічність суцього», «неможливість з нічого створити щось»; «перемога добра над злом»; «сміховинність і

самознищуваність зла», «непереможність істини, краси» тощо. З першоосновами буття, закладеними в національному образі світу, учні мають знайомитися, починаючи з дошкільної освіти та перших кроків шкільного життя.

Зміст вітчизняної освіти має виходити з того, що неодмінною складовою суспільного досвіду, який передається майбутнім громадянам держави, має бути досвід етносу; образ світу, який формується у підростаючих поколіннях, має певною мірою відтворювати етнічний образ світу; образ світу школярів має бути життєстверджуючим, бо від цього залежить майбутнє етносу.

Як у шкільному житті дитини має формуватися образ світу, щоб його складовою були життєстверджуючі ідеї етнічної моделі світу? Звернімося до ідеї Я. А. Коменського відносно необхідності навчання метафізиці — основам буття — у материнській школі, а відтак, до можливості втілення цієї ідеї в сучасній школі. Період навчання молодого покоління Я. А. Коменський розподіляв на чотири школи: материнську, елементарну, або народну, гімназію і академію [2].

Розкриваючи ідею найпершої — материнської школи, Коменський підкреслював, що «першорядне повинне бути вивчене спочатку». Подібно до того, як у перші ж роки дерево випускає із свого стовбура всі головні гілки, які воно буде мати і які надалі будуть розростатися, так і в материнській школі дитина має навчитися того, що необхідно буде вивчати впродовж усього життя, розвиваючи свої вміння, навички, здобуваючи нові знання і використовуючи їх на практиці.

«Основна наука», що розкриває першооснови речей, має бути подана в перші роки навчання, бо вона повинна пояснювати перші і останні основи природи, основні умови існування всіх речей, властивості і відмінності з самими загальними нормами всіх речей. Коли все це буде засвоєно, можна розпочати розгляд усього часткового таким чином, щоб учням воно здавалося відомим раніше. Коменський вважав, що засвоїти перші основи

всіх речей надзвичайно легко, оскільки це будуть «тільки ніби ті чисті основи, які кожний здоровий людський глузд своїм природженим розумінням міг би сприйняти сам» [2]. Далі можна від загальних основ перейти до розгляду видимого світу, щоб чудові явища природи поступово розкривалися, передусім частковими прикладами з природи.

Коменський підкреслював необхідність наступності між школами як реалізацію природного методу; у різних школах (материнській, елементарній, гімназії, академії) має викладатися не різний матеріал, а один і той же, «різним чином все те, що може зробити людей істинними людьми. «Метафізика» — знання про перші і найостанніші основи природи, основні умови всіх речей» [2] має супроводити пізнання людиною світу на всіх його етапах.

Коменський вказував правильний метод для успішного розвитку розуму. Спершу слід засвоювати самі речі за допомогою зовнішніх почуттів, на які ті прямо впливають. Потім, своєю чергою, збуджені внутрішні почуття «навчаються представляти відображення речей», сприйнятих зовнішніми почуттями, як через пригадування, так і за допомогою руки і мови. Коли ж це підготовлене, нехай вступає в справу розум і за допомогою ретельного міркування все порівнює і зважує для ґрунтовного вивчення взаємних відношень між усіма речами; це розвине істинне розуміння речей. Нарешті, нехай привчиться у всьому законно виявляти свою владу воля (вона є центром і керівником усіх дій людини). Формувати волю раніше від розуміння речей (як і пізнання раніше уяви і уяву раніше чуттєвого сприйняття) — означає марно витратити працю. Однак так чинять ті, хто навчає дітей логіки, поезії, риторики, етики раніше, ніж пізнання реального і чуттєвого світу. Вони вчиняють подібно до тих, хто прагне навчити танцювати дворічну дитину, яка ледве почала ходити. Коменський стверджує: «Ми вирішили скрізь іти услід за природою, і як вона виявляє

свої сили одні за іншими, так і ми повинні стежити за послідовним порядком розвитку розумових здібностей» [2].

Здається, в моделі освіти «Довкілля» втілена ідея Я. А. Коменського дати дітям ще в материнській школі — дошкільній і початковій школі — поняття про першооснови буття, причому так, як передбачав автор Великої дидактики: діти самі відкривають найбільш загальні взаємозв'язки між об'єктами довкілля, відображені в найбільш загальних закономірностях природи, що розкривають вічність світу, напрямок самочинних процесів і повторюваність станів речей у ньому. В онтогенезі розвиток свідомості дитини в скороченому вигляді повторює розвиток етнічної моделі світу. Зміст програми, підручників курсу «Довкілля» побудований за планом, який заповідав Сковорода: «Пізнай природу, пізнай свій народ, пізнай себе». Курс створює психолого-педагогічні умови для формування у свідомості дітей життєстверджуючого образу світу.

Кожний народ має своє уявлення про першооснови буття, основні умови існування і норми всіх речей. І кожний народ по-своєму відбиває їх у своїй педагогіці, передаючи молоді розуміння «перших і найостанніших основ буття», увічнюючи тим свою духовність. Можливо, саме це мав на увазі Гегель, вважаючи, що, коли «народ втрачає свою метафізику, виникає «дивне видовище»: освічений народ без метафізики виглядає подібно до храму, загалом розкішно прикрашеному, але без святині». Метафізика вже за Кантом, є «природною схильністю» людини. Більше за те, вона завжди і необхідно передбачається і підтверджується у процесі людського існування, тому що коріниться у початковому знанні, яке вже містить в собі знання про буття, про його основні закони й структури буття. Справа метафізики — за допомогою рефлексії приводити до поняття і вести мову про розуміння буття, яке лежить в основі всякого окремого знання, а також прагнення і вчинків.

Як вказує автор «Метафізики» Е. Корет, пізнання основ буття починається із запитань.

Про що ми запитуємо? Що ми хочемо знати? Передусім, ми зобов'язані пізнавати і розуміти наш найближчий життєвий світ, — наше середовище і навколишній світ, щоб правильно поводитися в них. «Середовище життя» передбачає сукупність речей, з якими ми маємо справу, які утворюють наш життєвий простір і які ми використовуємо для наших цілей. «Навколишній світ» означає товариство з іншими людьми, від яких ми залежні і з якими ми пов'язані різноманітними способами. У цьому середовищі і навколишньому світі ми зобов'язані знайти своє місце, щоб визначати наші вчинки і поведінку; ми зобов'язані запитувати.

Курс «Довкілля» починають вивчати діти 4-5-річного віку в дитячому садочку. У цьому віці дітям ще важко сформулювати запитання, вони готуються до них. Дошкільники мають можливість 2-3 рази на день бути під відкритим небом, у них розвивається інтерес до пізнання об'єктів і явищ довкілля.

У 1-2 класах курс «Довкілля» має назву «Запитую довкілля». Основне завдання курсу — розбудити пізнавальну активність дітей, спрямувати їхній природний потяг (інстинкт за Дж. Дьюї) до дослідництва на відкриття першооснов буття, виховати любов до відкриттів. «Де ночує сонечко? Де взялася хмаринка? Чому коник-стрибунець зелений? Чому бувають квіти червоні, жовті й сині? Якою була найперша квітка? Чи завжди була Земля?» Обговорення кожного із запитань, що народилися у свідомості дитини в процесі спілкування з довкіллям, — це шлях дитини до філософствування, до перших основ всіх речей, про які говорив Коменський, до життєстверджуючого образу світу.

Найближче до втілення ідеї Коменського відносно того, що розум дитини можна впорядкувати «зримими законами природи» [2], підійшов К. Д. Ушинський [7]. Він вважав, що логіка природи найбільш

корисна і найбільш доступна для дітей, його методика викладання природознавства обумовлювала систематичне спілкування дітей з природою. Ця ідея втілена в курсі «Довкілля». У курсі втілена ще одна дорога серцю великого педагога ідея — виховання дітей наукою. К. Д. Ушинський не визнавав навчання науковим терміном і окремим фактом. Він вважав, що можна навчитися володіти логарифмічною лінійкою, визубрити підручник географії, вільно розмовляти на 2-3-х іноземних мовах і залишатися людиною глибоко аморальною. Тільки на вченій, а не навчальній ступені ідея може оволодіти людиною в такій мірі, що змусить її полюбити істину більше, ніж карти, гроші і вино, і шукати в житті істинних цінностей, а не випадкових переваг. Ця ідея втілена в курсі «Довкілля» — учні «відкривають» найбільш загальні закономірності природи — «першооснови буття», використовують їх як основу побудови свого образу світу. Ця основа відкривається через формування цілісності знань про природу, через екологічну філософію для дітей.

У «Довкіллі» допитливість і здивування перед світом викликаються реальним середовищем життя дитини. Задовольняючи свої природні потреби в дослідництві реальних речей і явищ, дитина створює у своїй свідомості адекватний дійсності образ світу, її дитяче мислення об'єктивується, а це є однією з основних умов соціалізації мислення. Соціально зріла особистість — це в той же час і законослухняний громадянин патріот, і екологічно вихована людина, яка переконана в тому, що все в природі, і людина в тому числі, підлягає єдиним, необхідним законам природи.

Навчальний процес під час вивчення «Довкілля» дає дітям змогу спілкуватися з реальними речами (на уроках серед природи), ставити запитання, дискутувати між собою відносно відповідей на них, малювати, конструювати. Досліджуючи явища і об'єкти свого життєвого світу, звертаючись до народних прикмет і звичаїв, діти відкривають «першооснови буття» — корінь наукових знань в розумінні Я. А. Коменського — загальні

закономірності природи. На їх основі формується цілісність знань про природу та її складові — образ природи, природничо-наукова картина світу. Пошукам шляхів досягнення цілісності знань загалом і цілісності знань про природу зокрема присвячена велика кількість досліджень, наукових праць. Це говорить як про актуальність проблем, так і про те, що вона далека від розв'язку.

Висновок. Дослідження ефективності моделі ОСР «Довкілля» педагогами, психологами, соціологами довело, що умовою патріотичного виховання є формування в учнів життєствердного національного образу світу, який проявляється в цілісності сприймання досягнення науки і основ етнічної моделі світу. На виховання патріотизму особливо впливають національні архетипи, які перед учнями розкриваються через розуміння і включення в образ світу народних пісень, прикмет, звичаїв, закодованих знань про світ, його виникнення у казках, вишивках, міфах.

Література

1. Гуз К. Ж. Теоретичні та методичні основи формування в учнів цілісності знань про природу / К. Ж. Гуз. — Полтава : Довкілля-К, 2004. — 472 с.
2. Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие: Сборник / Сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. — М.: Педагогика, 1987. — 412 с.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К.: Рад. школа, 1989. — 608 с.
4. Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен укр. культури і методологічні засади осмислення. — К., 1996. — С. 96.
5. Крисаченко В. С. Людина і довкілля. Антологія: В 2 кн. — К.: Заповіт, 1995. — 431 с.
6. Усатенко Т. П. Українська національна школа: минуле і майбутнє. — К.: Наукова думка. — 2003. — 284 с.
7. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: В 6 т. — Т. 5 / Сост. С. Ф. Егоров. — М.: Педагогика, 1990. — 528 с.

8. Чумарна Н. І. З початку світу. Україна в символах. — Львів, 1996. — 255 с.